

متن و ترجمه
تفسیر فرات کوفی

تالیف: ابی القاسم فرات بن ابراهیم بن فرات الکوفی

ترجمه: معصومه آعبداللہ - حکیمہ حاجی علی اکبر

تحقیق: محمد کاظم

واحد قیمت منابع
پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی
کتابخانه مرکزی
شماره: ۲۵۱۹۲۳
تاریخ:

متن و ترجمه تفسیر فرات کوفی

تألیف: ابی القاسم فرات بن ابراهیم بن فرات الکوفی

محقق: محمد الکاظم

مترجمین: معصومه آ عبدالله - حکیمه حاجی علی اکبر

ویراستار: حسام حاج مؤمن

انتشارات دلیل ما

چاپ اول: زمستان ۱۳۹۱

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

لیتوگرافی: پرتوشمس

چاپخانه: نگارش

شابک: ۹۷۸ - ۹۶۴ - ۳۹۷ - ۷۹۲ - ۴

تلفن و نمابر: ۷۷۲۴۹۸۸ - ۷۷۳۳۴۱۳ (+۹۸۱۲۵۱)

قم، صندوق پستی: ۱۱۵۳ - ۳۷۱۳۵

www.Dalilema.com

Dalilema@yahoo.com

انتشارات دلیل ما

بنامک انتشارات ۷۷۴۹۸۸

مراکز پخش:

- ۱) قم، خیابان صفایه، روسروی کوچه ۲۸، پلاک ۷۵۹، فروشگاه دلیل ما، تلفن ۷۷۳۷۰۰۱ - ۷۷۳۷۰۱۱
- ۲) تهران، خ انقلاب، خ فخررازی، فروشگاه دلیل ما، پلاک ۶۱، تلفن ۶۶۴۴۴۱۴۱
- ۳) مشهد، چهارراه شهداء، ضلع شمالی باغ نادری، کوچه شهید خوراکیان، مجتمع تجاری گسنجینه کتاب، طبقه اول، فروشگاه دلیل ما، تلفن ۲۳۳۷۱۱۳ - ۵

سرشناسه

کوفی، فرات بن ابراهیم، - ۳۰۷ ق.

عنوان قراردادی

تفسیر فرات الکوفی، فارسی

عنوان و نام پدیدآور

متن و ترجمه تفسیر فرات کوفی / تألیف ابی القاسم فرات بن فرات الکوفی، مترجم: معصومه آ عبدالله، حکیمه حاجی علی اکبر؛ ویراستار حسام حاج مؤمن.

مشخصات نشر

قم: دلیل ما، ۱۳۹۱.

مشخصات ظاهری

ص: ۷۲۸.

شابک

978-964-397-792-4

وضعیت فهرست نویسی

فیبا

شناسه افزوده

آ عبدالله، معصومه، مترجم

شناسه افزوده

حاجی علی اکبر، حکیمه، مترجم

شناسه افزوده

حاج مؤمن، حسام، ویراستار

رده بندی کنگره

۱۳۹۱: ۷۰۴۱ ت ۷۰۴۱ / ک ۹۳ / BP

رده بندی دیویی

۲۹۷ / ۱۷۲۶

شماره کتابشناسی ملی

۲۶۹۷۱۰۶

تقديم به ساحت مقدس كريمه اهل بيت ،

محدثه آل طه ، فاطمه معصومه عليها السلام

السلام عليك يا بنت موسى بن جعفر و رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَكَاتُهُ.
السلام عليك عَرَفَ اللَّهُ بَيْنَنَا وَ بَيْنَكُمْ فِي الْجَنَّةِ وَ حَشَرْنَا فِي
زُمَرَتِكُمْ وَ أَوْرَدْنَا حَوْضَ نَبِيِّكُمْ وَ سَقَانَا بِكَأْسِ جَدِّكُمْ ، مِنْ يَدِ عَلِيِّ
بن أَبِي طَالِبٍ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْكُمْ ، أَسْأَلُ اللَّهَ أَنْ يُرِيَنَا فِيكُمْ الشُّرُورَ
وَ الْقَرَجَ وَ أَنْ يَجْمَعَنَا وَ إِيَّاكُمْ فِي زُمَرَةٍ جَدِّكُمْ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ أَهْلِهِ وَ سَلَّمَ وَ أَنْ
لَا يَسْلُبَنَا مَعْرِفَتَكُمْ ، إِنَّهُ وَلِيُّ قَدِيرٍ .

فہرست

۱۳	پیش گفتار.....
۲۱	مقدمہ.....
۳۱	سورۃ مبارکہ فاتحۃ الكتاب.....
۳۳	سورۃ مبارکہ بقرہ.....
۶۳	سورۃ مبارکہ آل عمران.....
۹۷	سورۃ مبارکہ نساء.....
۱۲۱	سورۃ مبارکہ مائدہ.....
۱۳۵	سورۃ مبارکہ انعام.....
۱۴۵	سورۃ مبارکہ اعراف.....
۱۵۷	سورۃ مبارکہ انفال.....
۱۶۳	سورۃ مبارکہ توبہ.....
۱۸۷	سورۃ مبارکہ یونس.....
۱۹۷	سورۃ مبارکہ ہود.....
۲۱۳	سورۃ مبارکہ یوسف.....
۲۱۹	سورۃ مبارکہ رعد.....

٢٣٥	سورة مباركة ابراهيم
٢٤٣	سورة مباركة حجر
٢٥٣	سورة مباركة نحل
٢٥٩	سورة مباركة بني اسرائيل (اسراء)
٢٦٥	سورة مباركة كهف
٢٦٧	سورة مباركة مريم
٢٧٣	سورة مباركة طه
٢٨٣	سورة مباركة انبياء
٢٩٧	سورة مباركة حج
٣٠٣	سورة مباركة مؤمنون
٣٠٧	سورة مباركة نور
٣١٧	سورة مباركة فرقان
٣٢٥	سورة مباركة شعراء
٣٤١	سورة مباركة نمل
٣٤٧	سورة مباركة قصص
٣٥١	سورة مباركة عنكبوت
٣٥٧	سورة مباركة روم
٣٦١	سورة مباركة لقمان
٣٦٣	سورة مباركة سجده
٣٦٥	سورة مباركة احزاب
٣٧٧	سورة مباركة سبأ
٣٧٩	سورة مباركة فاطر
٣٨٧	سورة مباركة يس
٣٨٩	سورة مباركة صافات

٣٩١	سورة مباركة ض
٣٩٥	سورة مباركة زمر
٤١٧	سورة مباركة مؤمن
٤٢٥	سورة مباركة فصلت
٤٢٩	سورة مباركة شوري
٤٤٧	سورة مباركة زخرف
٤٥٧	سورة مباركة جاثية
٤٦١	سورة مباركة احقاف
٤٦٧	سورة مباركة محمد
٤٧١	سورة مباركة فتح
٤٧٩	سورة مباركة حجرات
٤٩١	سورة مباركة ق
٤٩٧	سورة مباركة ذاريات
٤٩٩	سورة مباركة طور
٥٠٧	سورة مباركة نجم
٥١٥	سورة مباركة قمر
٥١٩	سورة مباركة الرحمن
٥٢٣	سورة مباركة واقعه
٥٢٩	سورة مباركة الحديد
٥٣٣	سورة مباركة مجادله
٥٣٥	سورة مباركة حشر
٥٤١	سورة مباركة ممتحنه
٥٤٥	سورة مباركة صف
٥٤٩	سورة مباركة جمعه

٥٥٣	سورة مباركة منافقون
٥٥٥	سورة مباركة تحريم
٥٥٩	سورة مباركة ملك
٥٦١	سورة مباركة قلم
٥٦٥	سورة مباركة حاقة
٥٦٧	سورة مباركة معارج
٥٧٥	سورة مباركة جن
٥٨٥	سورة مباركة مدثر
٥٨٧	سورة مباركة قيامة
٥٩١	سورة مباركة دهر
٦٠٥	سورة مباركة مرسلات
٦٠٧	سورة مباركة نيا
٦١١	سورة مباركة نازعات
٦١٣	سورة مباركة عبس
٦١٥	سورة مباركة كوزت
٦١٧	سورة مباركة مطففين
٦٢٣	سورة مباركة انشقاق
٦٢٧	سورة مباركة غاشية
٦٣٥	سورة مباركة فجر
٦٤١	سورة مباركة بلد
٦٤٥	سورة مباركة شمس
٦٤٩	سورة مباركة ليل
٦٥٣	سورة مباركة ضحى
٦٥٧	سورة مباركة الم نشرح

٦٦١	سورة مباركة تين
٦٦٥	سورة مباركة قدر
٦٦٧	سورة مباركة بينه
٦٧٣	سورة مباركة زلزله
٦٧٥	سورة مباركة عاديات
٧٠١	سورة مباركة تكاثر
٧٠٣	سورة مباركة عصر
٧٠٥	سورة مباركة كوثر
٧٠٧	سورة مباركة كافرون
٧٠٩	سورة مباركة نصر
٧١٥	سورة مباركة اخلاص
٧١٧	سورة مباركة فلق
٧٢١	سورة مباركة ناس
٧٢٥	كتاب شناسی

پیش‌گفتار

﴿ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ ۝ ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ ۝ ﴾^(۱)
قَالَ الْقَلَمُ قَلَمٌ مِنْ نُورٍ وَكِتَابٌ مِنْ نُورٍ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ يَشْهَدُهُ الْمُقَرَّبُونَ
وَكَفَى بِاللَّهِ شَهِيدًا^(۲).

وَ بِحَقِّ الْقَلَمِ وَمَا يَجْرِي وَاللُّوحِ وَمَا أَحْصَى^(۳).

سپاس و ستایش خدای را که اصل خیر و سرچشمه فیض است و جان و خرد را مالک و مراد.

و سلام و تحیت بی‌کران بر «محمد» مصطفی ﷺ آن مصطفای دار وجود که از نام «حمید» حق ساطع، و در سرای ملکوت احمد^(۴) و به دار ملک «محمد» ﷺ نام گرفت. و درود بی‌کران بر وصی او «امیر عوالم»، آن موجود عرش‌ی که در کوتاه مدتی بر فرش فرود آمد. تنها کعبه می‌توانست تجلی وجودش را پذیرا باشد و تنها محراب

۱. قلم، ۱.

۲. نورالقلوب، ج ۵، ص ۳۸۷.

۳. اعمال شب عرفه، ۵۱۵.

۴. تفسیر قمی، ج ۲، ص ۲۲۶؛ ترجمه تفسیر البرهان، ج ۸، ص ۸۲۲.

مسجد کوفه توان تحمل بار سنگین شهادتش را داشت. و سلام و صلوات بر خاندان معصومش، ائمه اطهار علیهم‌السلام، آنان که کاخ ملکوت را با نام خویش روشن ساختند. خداوند جان و خرد به وجودشان بنازد و ماسوا به هستی شان بیالند.

کتاب ارزشمند تفسیر فرات یکی از قدیمی‌ترین ذخایر شیعه و گنجی از انوار الهیه و معارف قرآنیه است. جناب ابراهیم بن فرات کوفی مؤلف این اثر ماندگار، یکی از اصحاب ائمه علیهم‌السلام و از علمای عصر غیبت صغری محسوب می‌شوند.

در این تفسیر مأثوره،^(۱) بر جای مانده از قرن سوم و اوایل قرن چهارم مفسر فقط به ذکر روایت یا روایاتی ذیل برخی از آیات از بعضی سوره‌ها بسنده کرده و هیچ‌گونه اظهارنظری درباره روایت یا آیه نداشته است.^(۲) بیش از دویست نفر از روایان احادیث این تفسیر «تفه» بوده و این اثر مورد تأیید بسیاری از علمای بزرگ از جمله علامه مجلسی و شیخ حرّ عاملی بوده است.

نکاتی در مورد کتاب حاضر

در تدوین مطالب این تفسیر، از نسخه فرات کوفی تحقیق شیخ محمدکاظم محمودی از عالمان سرزمین عراق، که انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ایران آن را به چاپ رسانده است، استفاده کرده‌ایم. محقق محترم در مجموع از ۸ نسخه خطی این کتاب و دو نسخه چاپی نجف و افسس ایران، که در کتابخانه‌های مختلف وجود دارد، استفاده کرده است که عبارتند از:

- نسخه کتابخانه امیرالمؤمنین علیه‌السلام در نجف اشرف

۱. نوعی از تفسیر قرآن را تفسیر به مأثور گویند و آن تفسیر به کمک نقل و اثر است. از نظر شیعه حدیث پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امامان معصوم علیهم‌السلام در شمار مدارک تفسیر اثری هستند. (مناهل العرفان، عبدالعظیم رزقانی، به نقل از: تاریخ عمومی حدیث، معارف، ۲۹) اثر عبارت است از نقل حدیث و روایت آن. (القاموس المحیط، فیروزآبادی، به نقل از: تاریخ عمومی حدیث، معارف، ۲۸)

۲. پاورقی‌های درون متنی از مترجمان است.

- نسخه کتابخانه آیت‌الله بروجردی (نسخه میرزای نوری)

- نسخه احمد بن محمد رضا علوی حسینی خوانساری در کتابخانه نجله قم

- نسخه مدرسه فیضیه قم

- نسخه کتابخانه رضوی در مشهد

- نسخه کتابخانه آقای روضاتی در اصفهان

- نسخه کتابخانه ملک تهران

- نسخه دوم در کتابخانه ملک تهران

اعراب‌گذاری روایات، به فرموده امام جعفر صادق علیه‌السلام در حدیث جمیل بن درّاج، انجام گرفت:

أَعْرَبُوا حَدِيثَنَا فَإِنَّا قَوْمٌ فَصَحَاءُ^(۱)

«حدیث ما را اعراب دهید (صحیح تلفظ کنید و درست بخوانید)؛ زیرا ما خانواده، مردمی فصیح زبانیم.»

در نسخه حاضر سلسله روایان حدیث^(۲) تا راوی قبل از امام معصوم علیه‌السلام را به خاطر سهولت در امر مطالعه حذف نمودیم.

در مواضعی که ذیل یک آیه، چند حدیث مشابه یا تکرار مطلب قبلی بیان شده بود به خاطر عدم ملالت و خستگی خواننده آن را حذف کردیم؛ مگر در مواردی که ضرورت بازگویی داشته و حدیث مورد نظر حاوی نکته جدیدی بوده است.

تفسیر فرات و مبحث تأویل

بیشتر روایات این کتاب جنبه تأویلی دارند. در تأویل رجوع به غایت و حقیقت

۱. کافی، فضل‌الملم، ۶۷/۱

۲. پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، در مورد این اثر نفیس، تحقیقی تحت عنوان بازشناسی میراث کهن شیعه توسط خانم میرفادی انجام داده است. مخاطبان خاصی که علاقه‌مند به اطلاعات بیشتری هستند در زمینه نقد و بررسی سلسله روایان می‌توانند به این کتاب رجوع نمایند.

امر نهفته است^(۱). به عبارت دیگر، هر آیه‌ای علاوه بر معنای ظاهری آن، معنای باطنی نیز دارد؛ چنان‌که رسول خدا ﷺ در این مورد فرمود:

لَيْسَ مِنَ الْقُرْآنِ آيَةٌ إِلَّا وَلَهَا ظَهْرٌ وَبَطْنٌ^(۲).

در قرآن آیه‌ای نیست مگر این‌که ظاهری دارد و باطنی.

فضیل بن یسار از امام باقر ﷺ درباره این روایت سؤال کرد. امام ﷺ فرمود: «ظاهرش تنزیل آن و باطنش تأویل آن است. تأویل بخشی از آنها آمده و گذشته، و زمان تأویل برخی دیگر هنوز نرسیده است. قرآن و آیات آن همانند خورشید و ماه همواره در حرکت و پویایی‌اند. همان‌گونه که تأویل بخشی از بطون قرآن که درباره گذشتگان است، درباره آیندگان نیز خواهد بود^(۳)».

از امام محمدباقر ﷺ نقل شده است که فرمود:

وَلَوْ أَنَّ الْآيَةَ إِذَا نَزَلَتْ فِي قَوْمٍ ثُمَّ مَاتَ أَوْلِيَاكَ الْقَوْمُ مَا تَمَّتِ الْآيَةُ لَمَا بَقِيَ مِنَ الْقُرْآنِ شَيْءٌ وَلَكِنَّ الْقُرْآنَ يَجْرِي أَوْلُهُ عَلَى آخِرِهِ مَا دَامَتِ السَّمَوَاتُ وَالْأَرْضُ وَلِكُلِّ قَوْمٍ آيَةٌ يَتْلُونَهَا هُمْ مِنْهَا مِنْ خَيْرٍ أَوْ شَرٍّ^(۴).

«چنانچه آیه‌ای در مورد گروهی [خاص] نازل شود سپس آن گروه از دنیا بروند، آیه نیز از بین خواهد رفت و از قرآن چیزی باقی نخواهد ماند، ولی قرآن [زنده است] اول آن بر آخر آن جریان دارد تا زمانی که آسمان و زمین برقرار است. برای هر گروه آیه‌ای است که آن را تلاوت می‌کنند [اینان] یا جایگاه خیر دارند یا جایگاه شر».

بر طبق روایات معصومین ﷺ قرآن بر مدار ولایت می‌گردد و انسان‌ها را به سوی

۱. مانند داستان خضر و موسی ﷺ که حضرت خضر ﷺ از حقیقت اموری آگاه بود که حضرت موسی ﷺ از آن باخبر نبودند.

۲. بحارالانوار، ۱۵۵/۲۲.

۳. محمّدین الحسن الصغار، ۲۱۶.

۴. العیاشی، ۱۰/۱؛ النبیض الکاظمی، التفسیر الصافی، ۱۴/۱.

امام راهنمایی می‌نماید. رسول خدا ﷺ اولین مخاطب قرآن و افضل راسخان در علم است و پس از ایشان ائمه هدی ﷺ که اوصیای آن حضرتند، چنین هستند.

امام محمدباقر ﷺ فرمود: «جز اوصیای پیغمبر کسی را نرسد که ادعا کند ظاهر و باطن تمام قرآن نزد اوست^(۱)». ظاهر قرآن کریم دعوت به توحید و نبوت است و باطن آن دعوت به امامت و ولایت ائمه طاهرین ﷺ. ایمان و اعتقاد به ظواهر و بواطن قرآن از مسلمات قطعی مکتب تشیع است. در این خصوص به لحاظ تأویل، سنن و قصص ائمه‌های پیشین با ائمت رسول خدا ﷺ نیز ارتباط پیدا می‌کند و بسیاری از اعمال آنها با اعمال این ائمت، قابل انطباق است.

قرآن کتابی ذووجوه و ذوبطون بوده و حقایق آن پایان‌ناپذیر است. مفاد آیات قرآن منحصر بر اهل زمان خاصی نیست و همان‌طور که شب و روز و خورشید و ماه جریان دارد قرآن نیز زنده است و محتوای آن بر اهل هر زمان جاری و ساری است. به عبارت دیگر، قرآن از نظر تطبیق مفاهیم با مصادیق و بیان وضعیت آنان گستره‌ای بس وسیع دارد، بدین معنا که مفاهیم و مقاصد آیات تنها به مورد نزول و شأن نزول آنها منحصر و خلاصه نمی‌شود.

سنن الهی همگی بر پایه حکمت الهی بنا نهاده شده است و خدای متعال حقایق قرآنی و بسیاری علوم و معارف آن را در لایه‌ها و پرده‌های نهانی مخفی داشت تا به تناسب ظرفیت افراد، از این کتاب مبین استفاده گردد. دیگران به میزانی که به حضرات معصومین ﷺ نزدیک شوند و با ایشان سنخیت یابند، از آن حقایق بهره‌مند می‌شوند و در مسیر حق، به رشد و تعالی می‌رسند.

□

هدف از ترجمه این تفسیر

۱. شناخت فضایل اهل بیت ﷺ و به‌خصوص حضرت امیر ﷺ در قرآن کریم از

دلایل عمده ترجمه این اثر کهن شیعی بوده است.

۲. احیای علوم آل محمد علیهم السلام و توجه به حدیث و کلام نورانی معصومین علیهم السلام همان گونه که در زیارت جامعه کبیره می خوانیم «کلامکم نور و امرکم رشد» کلام معصوم علیهم السلام نور است و امر ایشان مایه رشد و تعالی.
۳. توجه به تفاسیر روایی و رویکرد تأویل در قرآن.
- از آنجا که مفسران حقیقی قرآن ذوات مقدسه معصومین علیهم السلام هستند و علم به تفسیر و تأویل نزد ایشان است، دستیابی به گوهر مکنون این کتاب آسمانی تنها از طریق اهل بیت علیهم السلام که عدل و شریک قرآن اند، میسر می گردد.
- در روایتی از امام جعفر صادق علیه السلام پایه گذار مکتب تشیع این مطلب به وضوح بیان شده است: «وظیفه مردم آن است که قرآن را آن گونه که نازل شده است، قرائت کنند و هرگاه به تفسیر آن محتاج شدند، منحصرأ به «ما» و به سوی «ما» روانه شوند»^(۱).
۴. فراهم آوردن زمینه تدبیر در آیات الهی.

در تعالیم اسلام و مکتب امام صادق علیه السلام ظرفیت و جامعیتی نهفته است که به روح انسان تعالی بخشیده و برای اندیشه و تفکر ارزش ویژه ای قائل است. محدث بزرگوار جناب فرات کوفی روایاتی را که از جانب معصوم علیه السلام آمده است ذیل آیه قرار داده و هیچ اظهار نظری و توضیحی نیاورده است. این مطلب زمینه ای برای تأمل و تدبیر بیشتر در آیات الهی را فراهم می سازد.

توضیحی درباره روایات نقل شده در نسخه فرات

اینک ممکن است برای خوانندگان محترم این پرسش پیش آید که آیا همه روایاتی که در این تفسیر آمده است صحیح و معتبر است؟ بدون شک چنین نیست و شاید بتوان در مورد هیچ کتاب روایی و حدیثی این گونه

ادعا نمود. اما باید متذکر شویم که نسبت به صحت و عدم صحت روایات دو رویکرد وجود دارد:

الف) رویکرد مشهور علما و محدثان و فقهای شیعه از آغاز تا کنون، که صحت یک روایت را منحصر در کامل بودن و قابل اعتماد بودن سلسله راویان آن روایت نمی دانند بلکه اگر حدیث در کتب شناخته شده و متداول بین علمای شیعه آمده باشد و مضمون آن با شواهد و قراینی چون عدم مخالفت با قرآن و عقل قطعی و روایات دیگر، و پیدا کردن شواهدی از قرآن و روایاتی دیگر در تأیید آن و یا بلندی مضمون و دیگر شواهد و قراینی که در کتب مربوطه ذکر شده است تأیید شود، هر چند واجد سلسله سند کامل و درست و معلوم نباشد باز هم آن روایت را معتبر دانسته و به آن در مقام نظر و یا عمل ترتیب اثر می دادند.

ب) رویکرد غیر مشهور که صحیح بودن روایات را منوط به داشتن سلسله سند کامل و صحیح می داند.

به ادله مختلف، رویکرد اول منطقی و قابل قبول است. پذیرش رویکرد دوم به مفهوم بی اعتبار دانستن حجمی عظیم از روایات و احادیث شیعه حتی در کتب معتبری چون کافی است، و التزام به چنین نتیجه ای، پیامدهای سهمگینی برای معارف اسلامی و شیعی خواهد داشت^(۱).

از آنجا که این اثر روایی همچون دیگر آثار دستخوش فراز و نشیب هایی بوده است به خصوص با در نظر گرفتن موقعیت خاص کوفه و اختلافات فرقه ای و شرایط ویژه آن، ممکن است روایات غیر معتبری نیز در بین روایات معتبر وارد شده باشد، که صدور آن از اهل بیت علیهم السلام منتفی یا مورد تردید باشد. از این لحاظ بعضی از احادیث که صدور آن از اهل بیت علیهم السلام منتفی بوده و یا گرایش زیدیه داشته اند و همچنین بعضی از احادیثی که از جانب زید بن علی صادر شده بود را از این کتاب، منقح و پاکسازی نمودیم و نام کتاب را «منتخبی از تفسیر فرات» نهادیم.

شرح و ترجمه‌های تفسیر فرات

کتابی به نام «ثمرة الفؤاد در شرح فرات» توسط عالم بزرگوار شیخ یوسف البنانی به چاپ رسیده است، که فقط به مجلد اول آن در کتابخانه مسجد اعظم قم دست یافتیم. این کتاب به سبک قدیم و با خلوص و محبت نسبت به ساحت مقدس ائمه معصومین علیهم‌السلام نگاشته شده است. مجلد اول این کتاب در ۴۹۳ موضوع عنوان‌بندی شده و تا آخر سوره مبارکه نساء را شامل می‌شود.

عالم بزرگوار شیخ یوسف البنانی در تأیید روایات فرات احادیثی از کتب اربعه شیعه به نقل از «وافی» فیض بیان نموده است. مؤلف این کتاب در مقدمه کتاب چنین آورده است:

«تفسیر فرات تفسیر قویم و قدیمی است که همواره رؤیت آن مورد اشتیاق اکابر و اعیان اسلام بوده و با آن کوچکی حجم بر مطالب نفیسه بسیاری مشتمل است که مطابقت تامه دارد با مذهب اهل بیت عصمت علیهم‌السلام و با اخبار نبویه و ائمه هدی - صلوات الله علیهم اجمعین»^(۱)

فرات کوفی کیست؟

ابوالقاسم فرات بن ابراهیم بن فرات کوفی، یکی از محدثان و رجال حدیث در نیمه دوم سده سوم هجری و دهه نخست قرن چهارم است. به استناد گزینش نوع روایات - تطبیق برخی آیات قرآن با اهل بیت علیهم‌السلام - فرات را می‌توان از جمله عالمان بزرگی دانست که در مکتب اهل بیت علیهم‌السلام پرورش یافته است. او همچنین از نخستین مفسرانی است که با درک دقیق و عمیق از میزان اهمیت و حساسیت آموزه‌های خاندان اهل بیت علیهم‌السلام در عرصه قرآن و معارف قرآنی به تنظیم و نگارش تفسیری با رویکردی متفاوت از صحابیان و تابعان، و در ساختاری روایی به نقل از پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم و امامان اهل بیت علیهم‌السلام همت گماشته است. نکته دیگر این‌که فرات نخستین فردی است که از او مجموعه‌ای روایی - تطبیقی به اهل بیت علیهم‌السلام در تفسیر و تأویل قرآن با این بافت و ترکیب خاص باقی مانده است^(۱).

در منابع تاریخی، رجالی و شرح حال نگاری متقدمان، کمترین اطلاعی از تاریخ ولادت و وفات، موقعیت و شرایط زندگی، افکار و اندیشه‌ها و آثار احتمالی دیگر وی (جز تفسیر فرات) در اختیار نیست. این‌که فرات در کدامین سرزمین ولادت و یا وفات یافته به روشنی پیدا نیست؛ تنها نکته‌ای که مسلم و قطعی است، لقب «کوفی» اوست.

تنها راه به دست آوردن اطلاعات دربارهٔ زمان ولادت و مرگ وی، استفاده از قراین مختلف در مقطع زمانی مورد نظر و تحلیل آن داده‌ها است. بر همین اساس، محققان به استناد برخی قراین (از جمله سالمرگ جعفر بن محمد الفزاری (۳۰۰ ق.) از مشایخ فرات) نتیجه گرفته‌اند که او تا پس از این تاریخ زنده بوده است.^(۱) از این رو، می‌بایست امامت امام هادی علیه السلام (۲۵۴ ق.) و امام حسن عسکری علیه السلام (۲۶۰ ق.) را درک کرده باشد، و این اظهار نظر صرفاً براساس یک برآورد کلی از حداقل عمر ۶۰ یا ۷۰ ساله در شرایط عادی و متعارف برای اوست.

بنابراین، به استناد قراینی از این دست یعنی زمان مرگ برخی از مشایخ فرات، دوران بالندی و شکوفایی و ثمردهی علمی فرات در دورهٔ غیبت صغری قرار دارد، دوره‌ای نسبتاً کوتاه - حدود ۷۰ ساله - به عنوان حد فاصل دورهٔ حضور امامان علیهم السلام تا دورهٔ غیبت کبری، که یکی از سخت‌ترین روزگاران شیعه به لحاظ اعتقادی، و نیز دشوار به لحاظ فشارهای سیاسی و آشفته‌گی‌های فرهنگی بوده است.

فرات و عالمان هم‌عصرش

فرات با محدثان بزرگی از سرزمین قم چون علی بن ابراهیم و محمد بن حسن فروخ صفار هم‌عصر است. تفاسیر باقی‌مانده از علی بن ابراهیم و فرات تا حدودی به لحاظ محتوا و نیز سبک و سیاق به هم نزدیک‌اند. در طبقهٔ بعد، شیخ کلینی در ری، عیاشی در سمرقند و ابن عقده در کوفه معاصران فرات هستند.

فرات و عالمان پس از وی

عالمانی چون صدوق، حسکانی و... به نقل روایاتی از فرات پرداخته‌اند، بدین

1. Meir M., Bar-Asher, *Scripture & Exegesis in Early Imami Shiism*, Brill, Leiden, 1999, p. 29

«براشر» به منابعی چون تنقیح المقال، روضات الجنات، فوائد الرضویه و الذریعه استناد کرده است. سخن وی دربارهٔ سالمرگ جعفر بن محمد الفزاری صحیح است.

ترتیب که چندی پس از مرگ فرات دو تن از مشایخ صدوق - حسن بن محمد بن سعید هاشمی و احمد بن حسن القطان - برخی از روایات کتاب فرات را برای شیخ صدوق روایت کرده‌اند و این نخستین مورد از اثرگذاری فرات در آثار عالمان بعدی است. صدوق از دو طریق و در ۲۴ مورد از فرات روایت کرده است:

الف) ۲۱ مورد از طریق استادش، حسن بن محمد بن سعید هاشمی.

ب) ۳ مورد از طریق احمد بن حسن القطان. از جمله در کتاب‌های امالی (۸ مورد)، معانی الاخبار (۴ مورد)، خصال (۲ مورد)، کمال الدین (یک مورد)، علل الشرایع (۵ مورد)، عیون اخبار الرضا علیه السلام (۲ مورد) از فرات نقل شده‌اند.

عبیدالله بن عبدالله بن احمد معروف به حاکم الحسکانی از علمای عامه قرن پنجم نیز در کتابش، شواهد التنزیل حدود ۷۰ روایت از کتاب فرات نقل کرده است. عبدالله العلوی در کتاب فضل زیارة الحسین مجموعاً در ۱۳ مورد از فرات حدیث نقل کرده است.

کتاب تفسیر فرات از قرن یازدهم به دست بزرگانی چون ملا محسن فیض کاشانی، شیخ حر عاملی، قاضی سعید قمی، علامه مجلسی، شیخ محمد قمی مشهدی و ابوالحسن عاملی اصفهانی رسیده است. این عالمان، فرات و تفسیر او را ستوده‌اند. شیخ حر عاملی در وسائل الشیعه از کتاب فرات به عنوان منبعی مورد اعتماد یاد کرده است.

شیخ محمدالمشهدی در تفسیر کنزالدقائق که علامه مجلسی بر آن تقریظ نوشته است، ۱۲ مورد، و شیخ حر عاملی در کتاب وسائل الشیعه در ۱۲ مورد از فرات بن ابراهیم روایت آورده‌اند. محدث نوری در مستدرک وسائل ۳۷ مورد، و علامه مجلسی تقریباً تمام روایات کتاب فرات را یا به‌طور مستقیم از کتابش یا از طریق برخی کتاب‌های شیخ صدوق، در بحارالانوار روایت کرده است.

در قرون بعدی پس از علامه مجلسی، میرزای خوانساری تفسیر فرات را با تفاسیری چون تفسیر عیاشی، تفسیر قمی و... همسان و همسنگ شمرده و آن را تفسیری «کبیر»

خواننده است. مرحوم حاج شیخ عباس قمی در الفوائد الرضویه آورده است: « فرات کوفی محدث حمید و مفسر عمید صاحب تفسیر کبیر بر قرآن مجید^(۱) »

ماتقانی از عالمان سده چهاردهم است که بر محتوای روایات آمده در تفسیر فرات تکیه و تأکید کرده و آن را مهم ترین دلیل اعتبار کتاب و راوی آن شمرده است و ضمن تأکید بر اعتماد شیخ صدوق، شیخ حر عاملی و علامه مجلسی به فرات، سخن مجلسی را در این باره بازگو کرده و از این اعتمادها بالاترین درجه حسن را برای فرات نتیجه گرفته است^(۲).

سید محسن امین صاحب اعیان الشیعه، او را از اصحاب امام رضا^(ع) دانسته^(۳) و در نگاه عده ای دیگر، وی از اصحاب امام جواد^(ع) و امام رضا^(ع) و امام هادی^(ع) شمرده شده^(۴) و برخی دیگر وی را از رجال و اصحاب عصر امام جواد^(ع) دانسته اند^(۵).

کلام آخر

تفسیر فرات، بیان تفسیر و تأویل قرآن از کلام معصوم است، رود فراتی را مانند که در کویر همیشه زمان جاری است؛ ماء معین و چشمه زلالی که روح تشنه دوستداران امیرالمؤمنین علی^(ع) را سیراب می کند، و قطره ای از دریای فضایل اوصیای پیامبر است. احیای این کتاب گام کوچکی در جهت تحقق ابلاغ مهم^(۶) نبی اکرم^(ص) در خطبه

۱. الفوائد الرضویه، ۳۴۹.

۲. عبدالله الماتقانی، تنقیح المقال، چاپ سنگی، ابواب فاء، ج ۳، ص ۳.

۳. سید محسن امین، اعیان الشیعه، تحقیق حسن امین، بیروت، مطبعة الانصاف، ۱۳۷۸ ق.، ۱۹۵۸ م.، ج ۴۲، ص ۲۷۱-۲۷۰.

۴. مسلم الداوری، اصول علم الرجال بین النظرية و التطبيق، تقریر محمدعلی علی صالح المعلم، بی جا، نشر المؤلف، ۱۴۱۶ ق.، ص ۲۸۹.

۵. اردوبادی، ص ۲؛ السيد الحسن الصدر، تأسيس الشیمة الکرام لعلوم الاسلام، بغداد، مرکز النشر و الطباعة العراقية المحدودة، ۱۳۸۱ ق.، ۱۳۴۱ ش.، ص ۳۳۲.

۶. اشاره به آیه ۶۷ سوره مائده: « یا ایها الرسول بلغ ما انزل الیک من ربک... »

غدیر است. خطبه غدیری که شناسنامه شیعه و هویت اسلام است^(۱).

حضرت رسول^(ص) فرمود:

مَعَايِرَ النَّاسِ! إِنَّ فَضَائِلَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ ^(ع) عِنْدَ اللَّهِ عَزَّوَجَلَّ وَ قَدْ
أَنْزَلَهَا فِي الْقُرْآنِ أَكْثَرَ مِنْ أَنْ أُحْصِيَهَا فِي مَقَامٍ وَاحِدٍ، فَمَنْ أُنْبَأَكُمْ بِهَا وَ
عَرَفَهَا فَصَدَّقُوا^(۲).

ای مردم! به راستی فضایل علی بن ابی طالب^(ع) نزد خداوند عزوجل است که در قرآن آن فضایل را نازل فرموده و بیشتر از آن است که همه را در یک مجلس بشمارم، پس هر کس درباره آنها به شما خبر داد و آنها را برای شما تعریف کرد، تصدیقش نماید.

ما نیز با استمداد از سیره سخاوتمندان صاحب لوای « سلونی قبل ان تفقدونی^(۳) » توفیق کتابت یافته و با اعتماد به لطف و ویژه علوی بر آن شدیم تا آئینه دار شعاعی از انوار مقدس امام المتقین، قائد الغر المحجلین^(۴)، حبل الله المتین^(۵)، صراط مستقیم و نبأ عظیم^(۶) در قرآن کریم باشیم.

۱. برای آشنایی بیشتر با روایان حدیث غدیر و صحت اعتبار آن به کتاب خطبه غدیر جناب آقای توحیدی صفحات چهارده تا بیست و پنجم مقدمه رجوع فرمایید. (مقتبس از الغدیر علامه امینی)

۲. خطبه غدیر، ۸۰.

۳. نهج البلاغه، ۱۸۹.

۴. زیارت ششم حضرت امیر^(ع)، ۷۰۱.

۵. زیارت حضرت امیر^(ع) در روز مولود.

۶. زیارت حضرت امیر^(ع) در روز غدیر، ۷۱۷.

تشر و قدردانی

«رَجِمَ اللهُ مَنْ أَحْيَا أُمَّرْنَا أَهْلَ الْبَيْتِ»^(۱)

خداوند سبحان و ذوات مقدسه محمد و آل محمد ﷺ را بسیار شاکر و سپاس‌گزاریم که ما را مورد لطف و مرحمت خویش قرار دادند تا یکی از آثار کهن شیعی را احیا نموده و منتخبی از آن را به دوستان آل محمد تقدیم داریم.

بدون تردید این اثر مرهون تلاش بی‌دریغ علمایی است که در دوران سخت نگاهبانی از حریم معارف اهل بیت ﷺ با رنج و زحمت فراوان احادیث ائمه ﷺ را به دست ما رسانده و از حریم دین پاسداری نموده‌اند. به همین جهت درود و سپاس بی‌کران خود را تقدیم ایشان نموده و از خداوند منان علو درجاتشان را خواستاریم.

از آنجا که آشنایی با این کتاب به پیشنهاد و مساعدت استاد گرامی جناب آقای دکتر امیر توحیدی از اساتید حوزه علوم

قرآن و حدیث انجام گرفت، ضمن تشکر و قدردانی از زحمات ایشان، از خداوند متعال برای ایشان توفیقات روزافزون در احیای آثار علمی شیعه را خواهانیم.

همچنین از همه بزرگوارانی که ما را در این امر یاری نموده، به ویژه انتشارات «دلیل ما» صمیمانه سپاس‌گزاری نموده و از حسن توجه و عنایت همه کارشناسان و اساتید فن، تشکر می‌نمایم.

«اللهم زد فی قلوبنا مَحَبَّةَ مولانا امیرالمؤمنین علیه السلام
و عَجَّلْ فی فرج مولانا صاحب العصر و الزمان
و اجعلنا من خیر اعوانه و انصاره و الذائین عنه
و المستشهدین بین یدیه - آمین»

آب‌الله

اول ذی القعدة الحرام ۱۴۳۲

مطابق با ولادت با سعادت

محدثه آل طه فاطمه معصومه علیها السلام

فَهَذَا تَفْسِيرُ آيَاتِ الْقُرْآنِ مَرْوِيٌّ عَنِ الْأَيْمَةِ علیها السلام

این تفسیر آیات قرآن کریم است

که از [لسان مبارک] ائمه اطهار علیهم السلام روایت شده است.

۱. عَنِ الْأَصْبَغِ بْنِ نُبَاتَةَ قَالَ: قَالَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ علیه السلام: نَزَلَ الْقُرْآنُ أَرْبَاعاً: رُبْعٌ فِينَا وَ رُبْعٌ فِي عَدُوِّنَا وَ رُبْعٌ سُنُّنُ وَ أَمْثَالُ وَ رُبْعٌ فَرَائِضُ وَ أَحْكَامُ وَ لَنَا كَرَامَاتُ الْقُرْآنِ. وَ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ: قَالَ النَّبِيُّ صلی الله علیه و آله: إِنْ أَلَّفَ اللَّهُ تَعَالَى أَنْزَلَ فِي عَلِيٍّ كَرَامَاتِ الْقُرْآنِ.

اصبغ بن نباته گفت: حضرت علی علیه السلام فرمود: قرآن در چهار بخش نازل شده است؛ بخشی درباره ما، بخشی درباره دشمنان ما، بخشی درباره سنت‌ها و مثل‌ها و بخشی درباره واجبات و احکام که گرانبهارترین بخش آن درباره ماست. ابن عباس گفت: پیامبر صلی الله علیه و آله فرمود: همانا خداوند متعال گرانبهارترین بخش قرآن را درباره علی علیه السلام نازل فرمود.

۲. عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: مَا نَزَلَتْ ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ﴾ إِلَّا كَانَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ رَأْسَهَا وَ أَمِيرَهَا وَ شَرِيفَهَا، وَ لَقَدْ عَاتَبَ اللَّهُ أَصْحَابَ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله فَمَا ذَكَرَ عَلِيًّا إِلَّا بِخَيْرٍ. ابن عباس گفت: هرگاه آیه «ای کسانی که ایمان آورده‌اید» نازل شد، حضرت علی علیه السلام سرآمد و امیر و ارجمند مخاطبان آن بود. خداوند متعال

همه اصحاب پیامبر را سرزنش کرده اما از حضرت علی علیه السلام تنها به نیکی یاد کرده است.

۳. عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: مَا فِي الْقُرْآنِ آيَةٌ ﴿ يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا ﴾ إِلَّا وَ عَلِيٍّ أَمِيرَهَا وَ شَرِيفَهَا وَ مُقَدَّمَهَا وَ لَقَدْ عَائَبَ اللَّهُ أَصْحَابَ النَّبِيِّ ﷺ وَ مَا ذَكَرَ عَلِيًّا إِلَّا بِخَيْرٍ. قَالَ: قُلْتُ: وَ أَيْنَ عَائِبُهُمْ؟ قَالَ: قَوْلُهُ: ﴿ إِنَّ الَّذِينَ تَوَلَّوْا مِنْكُمْ يَوْمَ الْتَفَى الْجَمْعَانِ ﴾ ^(۱) لَمْ يَبْقَ مَعَهُ أَحَدٌ غَيْرُ عَلِيٍّ وَ جَبْرِئِيلَ.

ابن عباس گفت: هر جا در قرآن آیه «ای کسانی که ایمان آورده اید» هست، حضرت علی علیه السلام امیر و ارجمند و پیشرو مخاطبان آن است. خداوند اصحاب پیامبر علیهم السلام را سرزنش کرده اما از حضرت علی علیه السلام تنها به نیکی یاد کرده است. کسی پرسید: کجا آنان را سرزنش کرده است؟ گفت: آنجا که فرمود: «کسانی از شما که در روز برخورد دو گروه با یکدیگر [در جنگ احد] روی گردان شدند.» در آن روز هیچ کس جز حضرت علی علیه السلام و جبرئیل در کنار پیامبر ﷺ نماند.

وَ مِنْ سُورَةِ فَاتِحَةِ الْكِتَابِ

(فاتحة كتاب، ۶-۷)

﴿ إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ۝ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ
غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ لَا الضَّالِّينَ ﴾

ما را به راه راست هدایت فرما؛ راه کسانی که به آنها نعمت دادی، نه کسانی که مورد خشم قرار گرفته اند، و نه گمراهان.

۴. مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَيْنِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ فِي قَوْلِهِ - عَزَّ وَ جَلَّ - ﴿ إِهْدِنَا الصِّرَاطَ الْمُسْتَقِيمَ ﴾ دِينَ اللَّهِ الَّذِي نَزَلَ بِهِ جِبْرِئِيلُ عليه السلام عَلَى مُحَمَّدٍ ﷺ ﴿ صِرَاطَ الَّذِينَ أَنْعَمْتَ عَلَيْهِمْ غَيْرِ الْمَغْضُوبِ عَلَيْهِمْ وَ لَا الضَّالِّينَ ﴾ قَالَ: شِيعَةُ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ نَزَلَتْ عَلَيْهِمْ بِوَلَايَةِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام لَمْ تَغْضَبْ عَلَيْهِمْ وَ لَمْ يَضَلُّوا.

محمد بن حسین از پدر بزرگوارش علیه السلام از جد بزرگوارش علیه السلام نقل فرمود: رسول خدا ﷺ درباره کلام حق تعالی فرمود: «ما را به راه راست هدایت فرما» یعنی همان دین خداوند که جبرئیل بر محمد ﷺ نازل کرد. و درباره «راه کسانی که به آنها نعمت دادی، نه کسانی که مورد خشم قرار گرفته اند؛ و نه گمراهان» فرمود: شیعیان علی علیه السلام اند که با ولایت علی بن ابی طالب به آنها نعمت دادی و بر آنان خشم نگرفتی و گمراه نشدند.